

Van geliefde katten tot ongewenste kat

Belgische vluchtelingen in Engeland tijdens WOI'

TEKST Martine Vermandere

"Herinneringen maken ons warm, historische gebeurtenissen laten ons koud ..." Deze uitspraak van Rik Torfs, rector van de KU Leuven, verwoordt treffend het uitgangspunt van de vele en verscheidene participatieve publieksprojecten die Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis de laatste vijftien jaar realiseerde.² Het verzamelen van herinneringen en foto's was dan ook opnieuw het vertrekpunt voor een project dat zal leiden tot een virtuele tentoonstelling: Aan de slag over het Kanaal. Belgische vluchtelingen in Engeland in WOI (lente 2017). Na een oproep via onze project-partners, onder meer het In Flanders Fields Museum, Familiekunde Vlaanderen en Heemkunde Vlaanderen en tijdens de verzameldagen in het Red Star Line Museum in Antwerpen en het People's History Museum in Manchester, mochten we ervaren dat dit vluchtelingenverhaal nog sterk leeft onder de nazaten van wie destijds uit België uitweek en van wie hen over het Kanaal opving.³

Van overal

Trekken mensen weg naar waar het lot hen brengen zal⁴

Angst zet de Belgen op weg

Tussen begin augustus en begin oktober 1914 verlieten zowel jongeren als ouderen, rijken als armen, stedelingen als plattelandsmensen hun thuis om te ontsnappen aan de snel oprukkende Duitse troepen. Hoewel het nieuws van de Duitse inval in België op 4 augustus 1914 enkelingen meteen deed besluiten om te vertrekken, bleef dit fenomeen eerst nog marginaal. Niemand had immers een flauw benul van wat de oorlog met zich mee zou brengen. Zo klommen de Luikenaars nog naar de hoogten van de *Cité ardente* om van daar de eerste confrontaties met de invaller mee te maken. De exodus zou pas op gang komen in de daaropvolgende weken en maanden, met de bombardementen, brandstichtingen en terechtstellingen door de bezetter als trigger. De berichten over het ruwe optreden van de Duitsers bij hun intocht in onder meer Visé en Tongeren deden de ronde. Op 19 augustus vielen de Duitsers met brutoot geweld Aarschot binnen en toen ze in het stadje *francs-tireurs* vermoedden, startten ze een vergeldingsactie waarbij 173 jongens en mannen werden geëxecuteerd. Huizen werden in brand gestoken en burgers

gefolterd. Ook in Leuven joeg de invaller na 24 augustus vele directe getuigen van zijn misbruiken de gebrandschatte stad uit. Na het bombardement van 27 september 1914 sloegen bijna 55.000 van de 60.000 Mechelaars op de vlucht. Overal verschenen foto's van deze exodus. Bij hun aankomst in de onbezette gebieden zaaiden de vluchtelingen angst met hun verhalen. Zonder die angst voor de gruweldaden van de bezetter, nog gevoed door valse geruchten, valt de omvang van de Belgische exodus van 1914 niet te verklaren.⁵ Velen trokken naar Antwerpen, de garnizoensstad die oninneembaar werd geacht. Maar op 10 oktober viel ook dit bastion. Gent volgde op 12 en Brugge op 14 oktober. Winston Churchill, toen nog minister van Marine, vond dat de burgerbevolking in bezet gebied moest blijven om als 'nutteloze monden' een obstakel te vormen voor de bezetter.

In Oostende, waar al heel wat vluchtelingen verzameld waren, werd de situatie ondertussen dramatisch. De veerboot naar Engeland werd bestormd en vluchtelingen propten zich in alle beschikbare bootjes; tot ook de koningin der badsteden op 15 oktober in Duitse handen viel. Op korte tijd vluchtten anderhalf miljoen mensen, sommigen naar Frankrijk en Engeland, de meesten naar Nederland, maar velen staken vaak via het neutrale Nederland toch ook het Kanaal over.

■ “Ze werden naar een indrukwekkend kasteel gebracht aan de oever van de machtige stroom. Daar lagen oorlogsbotten, Congobotten, Sint-Annekesbotten en zeilschepen te wachten om al de vluchtelingen naar Engeland te brengen. Moeike en vooral nonkel Nare waren opgetogen dat ze snel mochten inschepen, maar Zjefke was teleurgesteld. Hij had gehoopt op een zeereis met een van de ontzaglijke luxebotten van de Red Star Line (...). In plaats daarvan werden ze via een gevaarlijk trillende loopplank naar een ordinair vrachtschip gebracht dat reeds volgestouwd was met emigranten en waar geen plaatsje was om je neer te zetten.” André Van Aerschot, *Zjefke in de grote oorlog*, p. 41. Foto: inscheping in Antwerpen, 1914 (Iconografische Collectie Rijksarchief Brussel)

De stromen vluchtelingen tussen Nederland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk bleven de hele oorlog bestaan, maar namen snel in omvang af; behalve dan van Nederland naar Engeland. Eind 1915 werd het aantal vluchtelingen in Engeland op ca 250.000 geschat waarvan 95% Belgen. Het cijfer daalde door de terugkeer van onder meer welgestelde families die, door de invoering van een taks op leegstand, hun huis in België dreigden kwijt te raken. Het cijfer stabiliseerde begin 1917 op een goede 170.000 waarvan 33,5% mannen, 37,5% vrouwen en 29% kinderen. Op het einde van de oorlog lag het aantal Belgische vluchtelingen waarschijnlijk rond de 150.000.⁶ Ongeveer drie kwart was uit Vlaanderen afkomstig, ruim veertig procent uit de provincie Antwerpen. De Belgische ‘aliens’ installeerden zich vooral in Zuidoost-Engeland en in de Londense regio.

De ene vluchteling is de andere niet

De eerste Belgen kwamen in de derde week van augustus 1914 in Engeland aan. De aantallen waren nog zeer beperkt en alles bleef beheersbaar. Op initiatief van koningin Elisabeth werd eind augustus het Officieel Comité voor Hulp aan Vluchtelingen opgericht voor de evacuatie van de Belgische

vluchtelingen. Er werd ook een beroep gedaan op de Engelse regering, waardoor begin september zesmaal per week vanuit Antwerpen een boot naar Tilbury vertrok. Midden augustus 1914 startte de *high society* van Londen met een project voor het onthaal van enkele honderden Belgische vluchtelingen. Het victoriaanse Engeland had een grote filantropische traditie en deed, in tegenstelling tot Frankrijk waar de overheid de opvang regelde, een beroep op private liefdadigheidsinstellingen met vooral vrouwelijke vrijwilligers. Lord Victor Lytton verzamelde fondsen bij de Engelse ondernemers die aan de Wereldtentoonstellingen van Brussel en Gent hadden deelgenomen. De Britse journaliste Lady Flora Lugard gebruikte de adressen die de Ulster Unionist Council verzameld had voor de opvang van Ierse vrouwen en kinderen bij onrusten in Ierland. Die vormden de basis van het War Refugees Committee (WRC). De hele oorlogsperiode lang zou het WRC voor de opvang, de accommodatie en de tewerkstelling van de Belgen in Engeland zorgen.

Hoewel de overrompeling in oktober 1914 compleet was in de havens van aankomst en in de opvangcentra van Folkestone en Londen, was de Britse bevolking meer dan klaar om Belgen op te vangen. Meer nog, het aanbod om Belgen onderdak te verschaffen was groter dan de vraag. Er werden niet minder

dan 2.500 plaatselijke opvangcomités opgericht. De Britten voelden zich verantwoordelijk voor het lot van de Belgen. Degenen die niet konden gaan strijden, konden zo hun bijdrage leveren aan de oorlog. Maar een andere reden was zeker de overtuiging dat de oorlog tegen kerstdag voorbij zou zijn.

Hoewel de Britten zich vol overgave op het onthaal van de Belgen hadden gestort, kwamen er al vlug scheurtjes in de solidariteit. Degenen die zich opgegeven hadden om protestantse vrouwen en kinderen uit Ierland op te vangen, waren vaak minder happig om grote katholieke Belgische gezinnen in huis te nemen. Op het einde van 1914 kende de aangeboden gastvrijheid een terugval. De Britse overheid ging nu via de Local Government Board (LGB) voorzien in opvang. De LGB belastte de Londense Metropolitan Asylums Board met het transformeren van publieke gebouwen in opvangcentra voor vluchtelingen. Grote evenementenzalen zoals Alexandra Palace en Earl's Court werden onthaalcentra. Ze fungeerden niet alleen voor permanente opvang, maar ook als transitkamp. De collectieve opvangcentra werden ook gezien als een middel om wrijvingen met de Engelsen te vermijden. Maar tot grote verwondering van de Engelsen leidde ook het samenwonen van Vlaamse en Waalse gezinnen tot grote spanningen.

Al van in Folkestone had men ervoor gezorgd om de 'respectable classes' van de andere vluchtelingen te scheiden. De gefortuneerde vluchtelingen ontvingen een roze kaart, waardoor ze in de beste omstandigheden werden opgevangen. De anderen kregen een blauwe kaart die enkel recht gaf op gratis transport naar de hoofdstad, waar ze werden ondergebracht in de grote slaapzalen van Alexandra Palace.

Bij het onthaal speelde ook de lotsverbondenheid tussen religieuze en professionele groepen een rol. Zo ving de Joodse bevolking van Londen 10.000 Joodse vluchtelingen, voornamelijk Belgen, op in Poland Street in Soho. De opvang van Joden werd beheerd door Ernest en Otto Schiff, die in de jaren 1930 ook voor de opvang van Joden uit nazi-Duitsland zouden zorgen. Daarnaast speelde het beroep van de vluchtelingen

■ "Een massa volk stond ons op te wachten. De scouts hadden veel moeite om met hun lange stokken de massa achteruit te duwen om also voor ons een kleine weg te banen." Clementine De Leender, Oorlogsjaren van een dertienjarig meisje, Poëzie Aarchot, 2014, p. 26. Foto: onthaal Belgische vluchtelingen in Rhyl (Wales) (Belgian refugees project Rhyl)

ook een rol. Dokters, advocaten, architecten en journalisten verenigden zich om confraters op de vlucht te helpen.

Eerst vonden de Engelsen de vreemde gewoontes van de Belgen nog grappig of verbaasden ze zich erover. Zo schreef *The Times* naar aanleiding van een bezoek van de Britse koningin Mary aan Alexandra Palace: "De vrouwen dragen geen hoeden, maar een omslagdoek die ze bij koude of regen over het hoofd trekken."⁷ Maar al vlug gingen ze zich storen aan de taalbarrière en aan de eetgewoontes van de vluchtelingen. Terwijl de Belgen klaagden over de smaakloze kost van de Engelsen, hun grote schapenvlees- en havermoutconsumptie en de alomtegenwoordigheid van thee, vonden de Engelsen het choquerend dat de Belgen zelfs bier aan hun kinderen gaven en paardenvlees aten. Naast culturele speelden er ook sociale verschillen. Vlaamse boeren- en arbeidersfamilies gingen in één huis samenleven met gezinnen uit de Engelse middenklasse en *upper class*. Door gebrek aan kennis van de Engelse gebruiken ontstond ook een heuse 'ramenoorlog'. Het verluchten van huizen maakte deel uit van de *good practices* van het Engelse huishouden. De Belgen ervoeren dit als een echte obsessie en weigerden om de ramen open te zetten uit angst voor een verkoudheid.⁸

Vanaf de winter van 1914 kregen ook de Engelsen te maken met hogere voedselprijzen, een lager inkomen en vooral ... gesneuvelden. Toen sommige werkende Belgen klaagden over de bijdrage in hun onderhoudskosten, ergerden de gastheren zich nog meer aan de vluchtelingen die zich in hun slachtofferrol bleven wentelen.

Fight or Go!?

Nog een heikele kwestie was de dienstplicht. De Engelsen reageerden positief toen de Belgische regering op 26 oktober 1914 alle vrijgezellen tussen de 18 en 30 jaar oud onder de vluchtelingen uitnodigde om zich aan te melden in de rekruteringsbureaus van het Belgische leger in Engeland. Maar toen Groot-Brittannië in januari 1916 alle Engelse vrijgezellen tussen 18 en 40 jaar opriep en zich al in april verplicht zag om ook alle gehuwde mannen in diezelfde leeftijdsklasse te mobiliseren, vonden de Engelsen dit oneerlijk. Om fricties te vermijden, stemde de Belgische overheid op 21 juli 1916 de Belgische dienstplicht af op de Engelse.⁹

De Belgen werd verweten op de kap van de liefdadigheid te leven, maar als ze werkten, werden ze uitgescholden voor 'job-snatchers'. Sommige Belgen waren al van bij hun aankomst aan de slag gegaan als onderbetaalde hoppelikker of als dienstmeid. In Birmingham brak in de herfst van 1914 een staking uit bij metaalarbeiders die geen vluchtelingen in hun fabriek wensden. Om erop toe te zien dat het in dienst nemen van vluchtelingen niet in het nadeel van de Engelse arbeiders was, verliep de tewerkstelling van de Belgen via de lokale werkbeurzen of Labour Exchanges. Tegen 1915 was de werkloosheid echter zo gedaald dat bedrijven als Rolls Royce en Vickers, waarvan het personeel zich massaal als vrijwilliger had gemeld, geschoolde Belgische arbeiders en ingenieurs aanwierven.

De grote ommekeer kwam er echter pas na de 'Shell Crisis', het schandaal dat uitbrak na de publicatie van een artikel over het munitietekort van de Britse troepen aan het front in *The*

■ “Moeder zorgde voor het eten en wij gingen alle dagen gewillig naar het werk.” In 1916 werd Clementine De Leender 15 jaar en ging ze in Londen aan de slag in een naaiatelier. In haar nalatenschap zat ook deze foto (privécollectie Gaby Wittcockx).

Times van 14 mei 1915. Van dan af werd alles in het werk gesteld om de productie van munitie op te drijven. Er werd zelfs een Ministry of Munitions opgericht, geleid door de latere Prime Minister Lloyd George. Door als munitiewerker aan de slag te gaan, hielpen de vluchtelingen mee aan de oorlogseconomie en waren ze niet langer afhankelijk van liefdadigheid. Ronselaars gingen ook aan de overkant van het Kanaal, vooral in Nederland, op zoek naar geschikte arbeiders voor de wapenindustrie en de *hors-combats* (afgekeurde soldaten) werden omgeschoold tot munitiearbeiders. De dienstplicht was nu wel ingevoerd, maar in principe kon iedereen die werk had in Engeland blijven.

In overleg met de Belgische autoriteiten werden ook Belgische munitiefabrieken opgericht waar er weinig of geen interactie was met de Engelse arbeiders. De bekendste waren de National Projectile Factory in Birtley, ook gekend als Elisabethville, en Kryen & Lahy in Letchworth. Rond deze fabrieken ontstonden aanzienlijke Belgische gemeenschappen. Elisabethville telde in 1918 bijna 7.000 inwoners, twee à drie keer zoveel als Birtley zelf. Er waren winkeltjes, fanfares, sportverenigingen en theatergezelschappen.

Ook de vrouwen onder de vluchtelingen droegen bij tot de oorlogsindustrie. In de Belgische munitiefabriek in Richmond-Twickenham van de Franse industrieel Charles Pelabon, die voor de oorlog een fabriek in Ruisbroek had, werkten op een kleine 2.000 Belgen 700 ‘*munitie-nettes*’. De socialistische vakbond Centrale der Belgische Metaalbewerkeren (CBM) maakte van bij zijn oprichting in Engeland al werk van de slogan ‘gelijk loon voor gelijk werk’. Maar in die tijd was het hoofddoel van de CBM wel nog de bescherming van de – duurder – tewerkstelling van de mannen, en niet de gelijke behandeling van de vrouwen. De CBM hielp, in samenwerking met de Engelse Workers’ Union, de Belgische arbeiders met de taal, de wetten en gebruiken. De arbeiders konden er terecht bij werk-

loosheid, werkongevallen, om geld naar bezet België te sturen en voor de ziekteverzekering, die vooral vanaf 1917 belangrijk werd toen Engeland geteisterd werd door griep-epidemieën. Vanaf februari 1915 verzaakten de Engelse vakbonden aan het recht op staken in de oorlogsindustrie. Om alsnog sociale conflicten te kunnen oplossen, werden Tribunals of Munitions opgericht met vertegenwoordigers van de vakbonden en de patroons. De CBM werd geconfronteerd met enorme verschillen op het gebied van sociale wetgeving: Engeland zat 10 à 20 jaar voor op België. Belgische arbeiders waren er zich dan ook niet altijd van bewust dat ze met hun lange werkuren en lager loon de verworvenheden van de Engelse vakbonden op het spel zetten. De CBM startte via de munitietribunalen ontelbare processen tegen de Belgische patroons die de Engelse wetten niet toepasten. De opstand van 21 december 1916 in Birtley illustreert goed de frustraties die leefden bij sommige Belgische munitiewerkers. In tegenstelling tot hun Engelse lotgenoten behielden de Belgische ‘*hors-combats*’ hun militair statuut en bleven zo onderworpen aan de strenge legerdiscipline. Ze moesten hun uniform dragen en mochten geen cafés bezoeken. Als ze tegen deze regels zondigden, kregen ze in het beste geval een boete, in het slechtste moesten ze terug naar het front. In de herfst van 1917 kwam het Engelse ministerie van Munitie, op vraag van de vakbond, zelfs direct tussen bij de Belgische autoriteiten om de salarissen in de Belgische fabriek van Birmingham te verhogen. De CBM zorgde zo langzamerhand voor een gelijkschakeling van de werkvoorwaarden tussen Belgische en Engelse arbeiders, wat meer dan wat ook het imago van de Belgische arbeider verbeterde.¹⁰

Denken aan de toekomst

In 1916 waren drie van de tien geregistreerde Belgische vluchtelingen jonger dan 16 jaar. De meerderheid liep ge- ▶

woon school in de Engelse *primary schools*, niet enkel in rooms-katholieke maar ook in anglicaanse en protestantse scholen. De Belgische overheid maakte zich zorgen over de effecten van de ballingschap op de Belgische kinderen. Ze vreesde dat de scholieren te veel achterop zouden raken om na de oorlog opnieuw het Belgische schoolsysteem te kunnen volgen. Daarenboven vond de regering in Le Havre de instandhouding en de ontwikkeling van het patriottisme en de moedertaal bij de vluchtelingenkinderen belangrijk. Vanaf 1915 gaf de Belgische overheid subsidies voor de oprichting van Belgische scholen. De meeste van die scholen, meer dan honderd, werden geleid door de clerus in ballingschap. Vluchtelingen met vragen of problemen deden vaak een beroep op deze geestelijken. Naast raadgevers waren zij ook de behouders van de koningsgezindheid en het katholieke geloof.¹¹

Ook kunstenaars en schrijvers lieten zich niet onbetuigd – of werden ingezet – om het patriottisme in stand te houden.

■ “Mgr. De Wachter heeft zich tot de apostel gemaakt van de in deze vreemde wereld al te verlaten Belgische kinderen, die door het schoollopen op niet-katholieke scholen in hun geloof zijn bedreigd.” ‘De oorlog is verklaard. De Eerste Wereldoorlog in de Kronieken van de Ursulinen van Onze-Lieve-Vrouw-Waver uit het Frans vertaald door Maurice Van de Putte en ingeleid en toegelicht door Mario Baeck’, in: Mededelingen van het Jozef van Rompay-Dauidsfonds-Genootschap vzw, XXVI, O.-L.-V.-Waver, 2014.

Afbeelding: huldeboek opgedragen aan Mgr. De Wachter, afgevaardigde van kardinaal Mercier in Groot-Brittannië (Aartsbisschoppelijk Archief, Mechelen).

De dichter Emile Verhaeren toerde met zijn lezingen voor de Belgische zaak door Groot-Brittannië. Zijn gedichten werden gebruikt op postkaarten ter ondersteuning van de Belgische vluchtelingen. Toen *The Daily Telegraph* in 1914 het initiatief nam om met kunstenaars en prominenten het huldeboek *King Albert's Book* samen te stellen, kon Verhaeren zich volledig laten gaan in zijn bewondering voor koning Albert.¹²

Paul Lambotte, directeur-generaal van de afdeling Schone Kunsten van het ministerie van Wetenschappen en Kunsten, verbleef samen met de Belgische regering in het Brown's Hotel in Londen en voerde van daaruit actie voor het behoud van de Belgische kunst en cultuur. Hij organiseerde verschillende *Exhibitions of Belgian Art*, veelal als benefiet voor ‘*Poor little Belgium*’, en schreef artikels en boeken waaronder *Belgian Art in Exile* (1916). Bekende kunstenaars brachten de oorlogsjaren in Groot-Brittannië door, onder wie Emile Claus, Gustave Van de Woestyne, Valerius De Saedeleer en George Minne. De drie laatsten kwamen in Aberystwyth in Wales terecht waar ze opgevangen werden door Gwendoline en Margaret Davies, erfgenamen van een victoriaanse industrieel. De *Davies sisters* hoopten op een artistieke kruisbestuiving om de kunst in Wales te bevorderen. Maar al gauw bekoelde ook het enthousiasme van Gwendoline en Margaret, zeker nadat de zussen besloten om zelf als vrijwilliger naar Frankrijk te vertrekken.¹³ Maar de beoogde culturele uitwisseling kwam er in sommige gevallen wel. Zo startte de dochter van Valerius De Saedeleer, Elisabeth, die in Aberystwyth onder invloed van de sociale kunst- en industriële vormgevingsbeweging Arts and Crafts haar weefkunsten had geperfectioneerd, bij haar terugkeer in België een befaamd tapijtbedrijf. Ze was ook een van de eerste vrouwen die les gaf aan de *Ecole nationale supérieure des arts visuels La Cambre*. Sommige kunstenaars maakten tijdens hun ballingschap een artistieke ontwikkeling door, zoals Constant Permeke, die er tot zijn expressionistische vervormingen kwam. En zelfs een oudere gevestigde waarde als Emile Claus vond in Londen een tweede adem.

Een onmiskenbare culturele transfer tussen beide gemeenschappen kwam voort uit de bezorgdheid over en de discussie rond de heropbouw van België. De International Garden Cities and Town Planning Association besloot een conferentie in te richten ten voordele van de wederopbouw van België. De vereniging verdedigde de ideeën van Ebenezer Howard, die de Garden City als oplossing zag voor de woningnood en het wooncomfort. In België had de tuinstadbeweging vóór de oorlog, in vergelijking met Duitsland, Frankrijk, Amerika of Rusland, maar een erg matig succes gekend. Maar in februari 1915 zat Joris Helleputte, de Belgische minister van Landbouw en Openbare Werken, de conferentie voor. Voor de Belgische architecten in de UK werden voordrachten, opleidingen en rondleidingen naar tuinsteden georganiseerd. Ze gingen onder meer naar Letchworth, waar ook een belangrijke kolonie Belgische vluchtelingen verbleef. Raphaël Verwilghen, ingenieur bij het ministerie van Landbouw en Openbare Werken, werd aangesteld om de toepassing van de tuinstad voor België verder te prospecteren. Hij werd een pleitbezorger van deze nieuwe stedenbouw en was voorstander van eigenaarscoöperaties voor arbeiders. Het is op basis van die ervaringen dat in België na de oorlog verschillende tuinstadwijken tot stand kwamen.¹⁴ Het einde van de oorlog betekende voor de meeste vluchtelingen

■ “Soon after the Belgians came, the Council started building houses for them to the west of the Garden City, without much regard to planning. Haste, of course, was the order of the day. We called this part of our city ‘Belgian Town’. (...)The town became dirty-looking and untidy with bits of paper lying all over the place.” *Ethel A. Henderson, The ideals of Letchworth the first garden city, [1970], pp. 88, 90. Postkaart: tuinwijk Letchworth. De Belgische bewoners werkten bij Kryn & Lahy Metal Works (privécollectie Nelly Roosen).*

gen ook het einde van hun job. De Britse regering bekostigde de terugkeer, maar de Spaanse griep, een erg koude winter en het weinig opbeurende vooruitzicht om terug te keren naar een geteisterd land waar schaarste heerste, zorgden voor oponthoud. De eerste georganiseerde schepen vertrokken midden december 1918. Zowel emotioneel als materieel lieten de Belgen vaak veel achter. En niet iedereen kwam terug. Bij de Britse volkstelling van 1921 was het verschil met het aantal Belgen in 1911 ongeveer 5.000, maar allicht bleven er meer.

Thuisgekomen uit Engeland werden zij die het land ontvlucht waren dikwijls uitgemaakt voor lafaards. Hoewel velen als munitiearbeider hun steentje hadden bijgedragen,

voelden ze zich niet geroepen om hun ervaringen te delen met de thuisblijvers die aan het front gestreden hadden of die thuis de vier ellendige bezettingsjaren hadden ondergaan. Ze koesterden wel hun taalkennis, hun kopje thee of bleven anglofiel en gaven dit ook door aan hun kinderen. Dit verklaart waarom zoveel nazaten nu, honderd jaar later, nog met vragen zitten over dit verblijf in Engeland. Voor hen maakten we in het kader van dit project een handleiding om hun zoektocht naar dit stuk familiegeschiedenis te starten, zie: www.belgianrefugees14-18.be/index.php/bronnen.

Martine Vermandere (*1964) is licentiate Nieuwste Geschiedenis (UGent) en master Cultuurmanagement (UAMS). Sinds 1991 is ze als archivaris en wetenschappelijk medewerker verbonden aan Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis. Momenteel werkt zij aan een project rond Belgische vluchtelingen in Engeland tijdens WO1.

1. Naar A. MARWICK, *The Deluge* (Second Edition), London, The Bodley Head, 1965, p. 84: ‘as the months wore on many an unfortunate Belgian found himself in the position of the much adored kitten which has grown into an unwanted cat.’ Met dank aan Christophe Declercq voor de aanzet, het nalezen en het bronnenapparaat.
2. Voorwoord van Rik Torfs in: A. VAN AERSCHOT, *Zjefte in de grote oorlog. Het leven van Haachtse, Rotselaarse en Wakkerzeelse vluchtelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog in Engeland*, Brussel, Kaaithater, KU Leuven, Trevor vzw, 2015. Het boekje wordt verkocht ten voordele van Vluchtelingenwerk Vlaanderen.
3. Voor meer informatie over dit project en getuigenissen, zie: www.belgianrefugees14-18.be
4. Vers uit E. VERHAEREN, *Les Ailes rouges de la guerre*, 1916 (vertaling Koen Stassijns, 2016).
5. Het naslagwerk bij uitstek over dit thema is ongetwijfeld het gepubliceerde doctoraat van M. AMARA, *Des Belges à l’épreuve de l’Exil. Les réfugiés de la Première Guerre mondiale France, Grande-Bretagne, Pays-Bas, Bruxelles*, Editions de l’Université de Bruxelles, 2014.

6. T. T. S. DE JASTRZEBSKI, ‘The Register of Belgian Refugees’, in: *Journal of the Royal Statistical Society*, Vol. 79, No. 2 (III/1916), pp. 133-158.
7. *The Times*, 29 september 1914, vertaald en geciteerd in: D. MUSSCHOOT, *Belgen maken bommen*, Tiel, Lannoo, 2016, p. 11.
8. M. AMARA, *Des Belges à l’épreuve de l’Exil*, pp. 172-173.
9. M. AMARA, P. CHIELENS, K. VAN DAMME, *Exodus: Belgen op de vlucht 1914-1918*, Gent, Tijdsbeeld & Pièce Montée, 2014, p. 28.
10. M. AMARA, *Des Belges à l’épreuve de l’Exil*, pp. 190-231.
11. C. DECLERCQ, ‘Belgische vluchtelingen en onderwijs in het Verenigd Koninkrijk. Een uithemse war effort op de Britse schoolbanken’, in: R. BARBRY E.A. (RED.), *Naar school, zelfs in oorlogstijd. Belgische kinderen lopen school, 1914-1919*, Ieper, Onderwijsmuseum Ieper, 2015, pp. 25-43.
12. R. HEMMERJCKX, ‘E. Verhaeren, een dichter in de Grote Oorlog’, in: *Zacht Lawijd*, 2014 (XIII.3), pp. 169-189.
13. C. VERDICKT, ‘Kroniek van de Vlaamse kunstenaars in Wales’, in: O. FAIRCLOUGH E.A. (RED.), *Kunst in ballingschap. Vlaanderen, Wales en de Eerste Wereldoorlog*, Gent, Museum voor Schone Kunsten, 2002, pp. 53-78.
14. P. UYTENHOVE, ‘Een nieuwe stedenbouw voor een modern België. Internationale relaties tijdens de Eerste Wereldoorlog’, in: P. UYTENHOVE, *Stadland België. Hoofdstukken uit de geschiedenis van de stedenbouw*, A&S/Books, 2011, pp.73-145.